

תגובה לביקורתו של ניר גזית על הספר צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל

יגיל לוי*

בגיליון 11 של סוציולוגיה ישראלית התפרסמה ביקורתו של ניר גזית על ספרי צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל (ידיעות אחרונות, 2003). בסקירה המפורטת העלה המבקר סוגיות תאורטיות ומתודולוגיות הראויות לתגובה.

גזית משייך את כתיבתי לאסכולה הסטרוקטורליסטית. הוא עושה זאת, בין השאר, על סמך הערת-שוליים המופיעה בע' 55 בספרי, שבה כתוב "המציאות החברתית נוצרת בראש ובראשונה מכוחם של 'מבנים, לרבות תרבות, יחסים חברתיים, ניסיון היסטורי ותהליכים מוסדיים'" (ההדגשה שלי – י"ל). על סמך הערה זו קובע גזית כי אני מפחית מן הרלוונטיות של פעולות הסוכן החברתי ושל המשמעות שהוא מייחס להן, וכי אני רואה את הסוכן כתועה וטועה בתוך המבנה החברתי באופן בלתי רציונלי ובלתי מודע.

ההערה מצוטטת באופן שגוי ולכן גם מטעה. "אינטרסים [של סוכנים]", כך נאמר, ולא המציאות החברתית, הם אלה ש"לשיטתנו, מעוצבים על-ידי מבנים, לרבות תרבות, ניסיון היסטורי, יחסים חברתיים ותהליכים מוסדיים, לאו דווקא על-ידי חשיבה אסטרטגית-רציונלית מודעת של השחקנים". לא המציאות החברתית אלא האינטרסים בלבד. יחי ההבדל הקטן! אך ההבהרה התאורטית חשובה מן התיקון.

צבא אחר לישראל מבקש להתחקות אחר מקורות התהוותו של השינוי החברתי שגרע ממעמדו החברתי של הצבא, לעומת תהליכים היסטוריים קודמים שרוממו את מעמדו. הזירה הבינלאומית נשללת כמקור ההסבר העיקרי לתהליכים אלה, כלומר, השינויים במעמדו של הצבא אינם נובעים רק מתגובתה של החברה לאיום הערבי החיצוני. על-פי עדויות היסטוריות, בצמתים הקריטיים בתולדותיה של מדינת ישראל עמדו לפניה חלופות מדיניות או צבאיות מתונות להתמודדות עם בעיותיה מול העולם הערבי, אך היא בחרה בדרך כלל בחלופה הצבאית הלוחמנית, ועדויות אלה מביאות למסקנה שהזירה החיצונית העניקה לישראל חופש בחירה יחסי. לכן המבט מופנה אל הזירה הפנימית, אל הבחירה הפוליטית-חברתית של קבוצות מובילות בחברה הישראלית. השאלה מי הרוויח מאופן הבחירה מקבלת משנה תוקף.

צבא אחר לישראל מציע ניתוח ריאליסטי-קונסטרוקטיביסטי (המושפע מעבודתם התאורטית של ג'פרי אייסק, אנתוני גידנס, צ'רלס טילי, אלכסנדר וונדט ואחרים) של משולש היחסים צבא-פוליטיקה-חברה בישראל בראייה היסטורית דינמית. במסגרת מסורת תאורטית זו, המבנים החברתיים נתפסים בו-זמן כתוצר וכמדיום של פעולת הסוכנים. סוכנים חברתיים משעתקים מבנים ובו-זמן משנים אותם. עצם התנהגותם של הסוכנים מטילה עליהם מגבלות בכך שהם יוצרים בעצמם את המבנים שבמסגרתם הם פועלים. מבנים חברתיים אינם מתקיימים במנותק מתפיסת הסוכנים את פעולתם. המבנה הוא אפוא בעל ממד דיסקורסיבי טבוע, מכיוון שאינו נפרד מהאופן שבו הסוכנים מפרשים ומבנים את מעשיהם. עם זאת, המבנים החברתיים אינם מוגדרים אך ורק באמצעות הכנת

* האוניברסיטה הפתוחה

הסוכנים את מעשיהם, מכיוון שהסוכנים אינם מודעים בהכרח למלוא ההשלכות של מעשיהם. אך משמעות פעילותם של הסוכנים אינה מנותקת מן המבנה, כשם שהמבנה אינו נפרד מההבנה העצמית של הסוכנים.

הסוכן החברתי אינו מהלך כסומא במבוכי המבנה, כדברי גזית. הספר דבק בהבחנה בין פעולה מכוונת (שהיא גם רציונלית פעמים רבות) לבין תוצאותיה, שאינן מכוונות בהכרח אך נשורות לא פעם בעיצובם של יחסים מבניים חדשים. דפוס של "ניסוי וטעייה", כך נטען, הוא שמאפיין את התהליך שבאמצעותו בוחרות הקבוצות השונות את דרכן. זוהי בחינה מעשית של מגוון חלופות, המתקנת את עצמה בהתאם למאזן של אינטרסים. מאזן אינטרסים זה הוא שיוצר לבסוף את שביעות הרצון היחסית של הסוכנים מהדרך שבחרו בה, להבדיל מחוסר שביעות הרצון שהפגינו, במפורש או לא במפורש, לנוכח החלופות. פוטנציאל לשינוי מבני נוצר בתנאים של סתירה בתוך המבנה. סתירה מבנית יוצרת הזדמנות פוליטית המאפשרת לקבוצות להגביר את יכולת המיקוח שלהן ביחס לסוכנים אחרים, כולל המדינה. מובן שגם הזדמנות זו אינה מנותקת מן המבנה אלא תלויה בו. עיתוי הופעתה של הפעולה הפוליטית, יומיה, הרפרטואר, סיכויי ההצלחה, יצירת ההזדמנויות לקבוצות האחרות ועוד – כל אלה הם ביטוי לגורמים הפועלים במעטפת שמחוץ לקבוצה. לכן אין גם מקום לביקורת של גזית הטוענת שיש בספר הסתמכות על קטגוריות חברתיות המביאות להסתכלות על קבוצות כעשויות "מקשה מעמדית אחת". זהו טיעון שאינו מבוסס על הטקסט. הקבוצות החברתיות מנותחות (בעיקר לאחר מלחמת 1967) באופן המפלה אותן לתת-קבוצות עיקריות. פילוח זה משרת את הניתוח האמפירי בכל שלב היסטורי שבו תת-הקטגוריות נעשות רלוונטיות. תת-הקטגוריות משלבות הסתכלות מעמדית, אינטרסים חברתיים ומבע אידאולוגי, ובעיקר מביאות בחשבון את מיקומה של הקבוצה בצבא ואת אופני השימוש בו בעיצוב זהותן של הקבוצות ובשיפור מעמדן החברתי. אין מדובר בהתבוננות מעמדית נוקשה, אלא בהתבוננות על נזילות פעילותן של קבוצות, שבסיס ההרכב שלהן והיחסים ביניהן הוא דינמי. הן מקימות קואליציות ומשנות דוקטרינות פוליטיות.

הניתוח האמפירי מתבסס על התבנית התאורטית של המושג מיליטריזם חומרני. מושג זה משלב מיליטריזם עם המירות (convertibility) – יכולתה של קבוצה חברתית להמיר משאבים שהיא צוברת בצבא במשאבים בעלי ערך בזירה החברתית. עם המשאבים הללו נמנים, בין היתר, המיצב, הזכויות הכלכליות, הניעות המקצועית, הנגישות לרשתות החברתיות ועוד. מיליטריזם חומרני משמעו שנכונותם של פרטים (בתצורה של קבוצות חברתיות על-פי רוב) להקריב את גופם ואת ממונם בזירה הצבאית מוגדרת בהתאם לתגמולים הסמליים והחומריים שהם מפיקים בזירה זו, תגמולים שאפשר להמירם בזירה החברתית. מכך נגזר מערך האינטרסים של הקבוצות, אשר מזין את השקפת עולמן האידאולוגית בכל הנוגע לשימוש בכוח וכן את ההניעה שלהן להקריב כדי לממש את האידאולוגיה הזאת כלוחמים בכוח ובפועל וכמשלמי מיסים, המממנים את תחזוק הצבא.

מיליטריזם חומרני הוא אפוא סוג של הסדר מבני – חליפין של משאבים תמורת הקרבה צבאית (אידאולוגית, גופנית או ממונית). המבנה נוצר מעצם האינטראקציה בין הסוכנים לבין המדינה והצבא, כמפגש של אינטרסים מגוונים. אך זהו הסדר שטמונות בו סתירות, המאפשרות לסוכנים לצבור עוצמה אוטונומית, בעיקר במצבים שמתגלה בהם פער בין עלות התחזוק של הצבאיות לבין התועלת המופקת ממנה, או שנוצר בהם קונפליקט

תחרותי בין סוכנים, בגלל נגישות לא־שוויונית לתועלת המופקת מהצבאות או לנשיאה בעלויותיה.

בכך הספר חורג מן ההשקפה המקובלת על רבים מחוקרי המיליטריזם בישראל, שסוכנים חברתיים אינם אלא סובייקטים של משמוע מדינתי באמצעות הצבא והצבאיות. הסוכנים הם בעלי אינטרסים וגם בעלי יכולת להתנגד למדינה. בין הצדדים מתקיימים יחסי מיקוח ולא יחסי משמוע. זוהי גישה המבוססת על ניתוח דינמי של יחסים חברתיים (Relational analysis) והיא אינה גישה סטרוקטורליסטית. בגישה זו טמונה היכולת לספק הסבר לדינמיקה המשתנה של מפלס המיליטריזם בחברה ובאמצעותו גם להסביר שינויים בנכונותן של קבוצות לתמוך בגישה לוחמנית או להתנגד לה, ובכך להטביע את חותמן על התוצאה המדינית־צבאית המעשית של גישה זו. כך מוסברים מעגלי המיליטריזציה עד שנות השבעים, הדה־מיליטריזציה החלקית עד שנות התשעים והמיליטריזציה המחודשת שנוצרה בשנות האלפיים. ניר גזית מכיר בניתוח הדינמי שהספר מציע ורואה בו את אחד מיתרונותיו ההסבריים, אך הכרה זו אינה עולה בקנה אחד עם טענתו באשר לדבקתו הסטרוקטורליסטית של הספר.

המיליטריזם החומרני אינו מסביר במישרין כל תופעה. כוחו ביכולת להסביר כיצד מתפתחים שינויים מבניים היוצרים תנאים מוקדמים והכרחיים לדינמיקה פוליטית. ההתרחשויות המתפתחות על בסיס תשתית זו מנותחות לא אחת כמעין הסבר גנטי, כלומר, כרצף של מאורעות שבו מאורע מוליד את משנהו, שכן הוא משמש מעין מנגנון סיבתי על בסיס מפגשים שהתנהלותם מושפעת מיחסים מוטרמים. הסיבתיות שהספר טוען לה היא בעיקרה שילוב של סיבתיות פורמלית (כלומר, חוקים וכללים מכוננים ותלויי־מבנה) עם סיבתיות מטריאלית (כלומר, מרכיבי התהליכים, כדוגמת עוצמה והשקפות עולם), ואינה סיבתיות פוזיטיביסטית. המנגנונים הסיבתיים מקשרים בין המעטפת הפורמלית־מטריאלית לבין ההתרחשות האקטואלית.

תפיסת המיליטריזם החומרני מסייעת אפוא להתמודד עם מגוון שאלות הנמצאות על סדר היום של הסוציולוגיה הפוליטית בישראל. היא מזמינה דו־שיח ביקורתי עם גישות חליפיות, וכן מעודדת מאמץ להשלמת הפערים והגירעונות החשיבתיים שמגולמים בלי כל ספק בתצורה הנוכחית והראשונית של תפיסה זו.

